

KUDA / ĞUDA SÖZCÜĞÜ ÜZERİNE¹

Bedri SARICA*

Öz

Anadolu ağızları söz varlığı üzerinde yapılan çalışmalar, başka ülkelerde yaşayan Türk topluluklarının dilinde de birçok ortak nokta olduğunu göstermektedir. Evlilik yoluyla kurulan akrabalıkta kullanılan ‘dünür’ ve ‘kız istemeye giden aracı kişi’ anlamında olan *kıda* ülkemizde özellikle Tatar göçmenlerinde ve Doğu Anadolu ağızlarında görülür. İlk olarak *Mukaddimetü'l-Edeb*'de tespit edilen *kıda* sözcüğünün Moğolca yoluyla dilimize geçtiği anlaşılmaktadır. Günümüz Türk lehçelerinde *dünür* karşılığı olarak genellikle *kıda* kullanılmaktadır. Oğuz lehçeleri arasında Anadolu ve Gagavuz Türkçelerinde *dünür* tercih edilmektedir. Doğu Anadolu ağızlarında yer yer *kıda* / *ğoda* / *ğuda* sözcükleri görülse de bunlar İlhanlı sonrası Moğol ve Tatarların etkisiyle ağızlara yerleşmiş biçimlerdir.

Anahtar Sözcükler: Kıda / ğuda, dünür, lehçe, ağız, akrabalık.

ON THE WORDS OF KUDA / ĞUDA

Abstract

Studies done on vocabulary of Anatolian dialects indicate that there is a great deal of similarities between the vocabularies of the Turkic communities living in other countries. For instance, the word *kıda* used in matrimonial kinship means in law and mediator who goes to the girl's family to ask for marriage can especially be seen among Tatar immigrants and in Eastern Anatolian dialects in Turkey. *Kıda*, first encountered in *Mukaddimetü'l-Edeb*, seems to be originated in Mongolian. In today's modern Turkish dialects spoken outside Turkey usually the word *kıda* is used for in laws. Anatolian and Gagavuz branches of Oğuz dialects prefer the word *dünür*. Even though, occasionally *kıda* / *ğoda* / *ğuda* are used throughout Eastern Anatolian dialects, they inhabited in those dialects with Mongol and Tatar effect after the İlhanlı state.

Keywords: Kıda / ğuda, in laws, dialect, local dialect, relationship.

Ø. Giriş:

Evlilik yoluyla kurulan akrabalığın dilimizde türlü anlatımları vardır. Kadın ve erkeğin bir araya gelerek oluşturdukları yeni aile, yeni akrabalıkların doğmasını sağlar. Bu durumda ortaya çıkan ve gelinle damadın ebeveynleri durumunda olan aile büyüklerinin birbirlerine karşı kullandıkları terimler, genel olarak benzerlik taşısa da lehçe ve ağızlarımızda bazı farklı kullanımları beraberinde getirmiştir. *Türkçe Sözlük*'te ‘dünür’, *karı kocanın baba ve analarının her biri*; ‘(bir kıza) dünür düşmek’, *bir kıızı evlenmek üzere başkası için istemek*; ‘dünür gezmek’, *evlenecek erkek için kız aramaya çıkmak*; ‘dünür gitmek’, *evlenecek kimse için kız*

¹ Bu makale, Pamukkale Üniversitesinde 19-22 Aralık 2012 tarihleri arasında düzenlenen “5. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu”nda sunulan bildirinin gözden geçirilmiş şeklidir.

* Doç. Dr.; Pamukkale Üniversitesi Eğitim Fakültesi Türkçe Eğitimi Bölümü, bedrisarica@gmail.com.

istemeye girmek; 'dünürcü', *kız görmeye giden kimse*, *görücü* olarak gösterilir (TDK, 1988, s. 651, 652). *Misalli Büyük Türkçe Sözlük*'te 'dünür'ün kökeninin belli olmadığı belirtilir ve *karı* ve *kocanın anne ve babalarının birbirlerine göre hısımlık adı* olarak tanımlanır. Aynı sözlükte halk ağzı kaydıyla *evlenme işinde aracı olan, kız istemeye giden kimse* açıklaması da yer alır (Ayverdi, 2008, s. 790). Burada dünür teriminin evlenen gelin ve güveyin anne ve babalarını karşılayan bir sözcük olması yanında, evlilikte aracı olan kişiler için de kullanıldığını '*dünür düşmek*'ten anlıyoruz.

Evlilik yoluyla oluşan bu akrabalığın ilk zamanlarda nasıl gerçekleştiğine baktığımızda farklı evlenme modellerinin olduğunu görürüz. Abdulkadir İnan'a göre eski Türklerde *dış evlilik* (exogamy) geçerliydi. Çin kaynaklarına göre MÖ III. yy.da Hun hükümdarları belli bir boydan evlenme usulüne karşılık, -bugünkü Kırgızlarda da görülen- *qarsı quda* 'karşılıklı dünür olma' âdeti de bulunmaktaydı. İnan'a göre bu tarz evlilik, hep belli bir boydan kız alma karşılığında aynı boya kız verme yani kız değiştirme âdetiyle ilgilidir. Buna örnek olarak Yenisey yazıtlarında geçen 'yatta tünürime adıldım' *yad eldeki dünürümden ayrıldım* ifadesinden o devirde evliliklerin hâliyle dünürlerin yabancı boylardan olduğunu anlamıştır (İnan, 1987, s. 341). Dışarıdan kız değiş tokuşunun, önceki zamanlarda uygulanmış olan 'kız kaçırma' yoluyla kurulan evlenmelerden doğacak 'öç alma' ve 'tazminatı peşin olarak ödeme'yi engellemek amacıyla yapıldığı düşünülebilir (Köse, 2000, s. 148). Böylelikle evvelce hasım veya rakip olan boyla kurulacak yakınlık, düşmanlıkları ortadan kaldıracağı gibi siyasî ve ekonomik güç de sağlayacaktı. Boylar arasındaki anlaşmazlıkları gidermek üzere yapılan 'ant'larda Moğolcada 'anda' tabiri kullanılmış olup bu sözcüğün *kuda* ile birleşmiş biçimleri Kırgız ve Kazak Türkçelerinde *kudanda* (dünür kardeş), *kudandalı* (dünür olanlar) biçimlerinde muhafaza edilmiştir (İnan, 1987, s. 325).

İlk zamanlar *kudalık* tabiri, karşılıklı olarak birbirinden kız alan aileler için kullanılırdı. Günümüzde bunun örnekleri yer yer görülse de *kudalığın* sadece bu tür evlilikler için kullanıldığı düşünülmez. Dış evliliğin geçerli olduğu dönemlerde evlilik törenleri, bir tür 'barış' töreni gibidir (İnan, 1987, s. 345). Evvelce savaşıyan kabilelerin evlilik yoluyla akrabalık kurması önemli bir hadisedir.

Dış evlilik kurumu bugün Kazak ve Başkurtlarda hâlen yürürlükte olan bir uygulamadır. Kazaklar en az yedi göbeğe kadar akrabayla evliliği hoş görmez. Kimi araştırmacılara göre Kazaklarda akrabalık, kırk göbeğe kadar sürer (İnan, 1987, s. 344).

Kazaklarda kız isteme töreni yapıлып, karşılıklı olarak bir anlaşma sağlanmasının ardından, *'javısı jiberiv'* (dünürcü göndermek) denilen kız istemeye, yani dünürçülük aşamasına gelinir. Kız istemeye giden 'javşı'nın (savcı, elçi) gelenek görenekleri çok iyi bilen, güzel konuşan, yerli yerinde şaka yapabilen birisi olması istenir. Javşı, ak boz ata biner, hafif elbise giyer, pantolonunun bir paçasını çizmesinin koncuna sokup, diğer bir paçasını çizmesinin dışında bırakır. Bu hareket, iş hayırlısıyla yolunda gitsin anlamındadır. Dünürcü ak boz atla koşarak kızın evine girdikten sonra, kıza *'Yavrum, altuma minder döşe'* diye buyurur. Bu hareketle bu eve dünürçülük için geldiğini bildirir. Kızın babası bir akrabasını veya ergen bir oğlunu çağırıp, 'Bir koyun getir, misafire keselim' der. Zengin sofraya kurulup, misafirin payına düşen tabak önüne getirildikten sonra, dünürcü *'Sizde laçın var, bizde şahin var. O laçını şahinime istemek için geldim'* gibi imalı sözlerle konuyu açar (Mailan, 2011, s. 45) Benzer sözler, Kazan Tatarlarında da *sawcı, başquda* tabir edilen dünürçüler tarafından söylenir (Çetin, 2005, s. 95-96). Şor Türkleri de bu maksatla şöyle bir ifadeyle söze girebilir:

Tilim kuda polzın

Tizem küze polzın

Tağa şıksañ

Tayağıñ polāy

Suga kirseñ

Çölegiñ polāy

İdibisseñ

Ejiktegi idiñ polāy

Çıksırbıssañ

Közeñ polāy² (İnan, 1987, s. 339).

Bir tür yemin, 'anda' niteliğindeki bu sözler, dünürlük yoluyla akraba olmanın törensel yönünü göstermesi açısından önemlidir.

1. Tarihî Lehçelerimizde Dünür:

Dünür ilk Türkçe metinlerde *tünür* olarak Begre yazıtının 8. satırında "yatda tünürümä adrılıtm" cümlesinde geçer (Tekin, 2003, s. 231). Eski Türkçede *dünür*'ü, *böşük*'ün zıddı olarak

² *Dilim dünür olsun, dizim güvey olsun, dağa çıksan dayağın olayım, suya girsen dayanağın olayım, kovarsan eşikte itin, çıkarırsan maşan olayım.*

düşünen Clauson, kelimeyi ‘bir kabile veya kabile üyesinin evlilik için kız vermek yoluyla oluşturduğu münasebet³ olarak açıklar (Clauson, 1972, s. 523). *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*’nde *tüngür* ‘sihriyet, evlenme yoluyla akrabalık, dünür’ ve ‘şaman davulu’ anlamlarındadır (Caferoğlu, 1968, s. 258). *Tüñür böşük* ‘dünür, akraba’ ve *tüñür böşük ka kadaş* ‘hısım, akraba’ anlamında kullanılan ikilemelerdendir (Can, 2010, s. 236).

Dîvânü Lugâti’t-Türk’te ‘dünür’ ya da ‘aracı kişi’ karşılığı olarak *arkuçı* ‘iki kişi arasında araç olan; evlenme zamanında dünürler arasında gelir gider olan kişi’ (Atalay, 1985a, s. 141), *kadın* ‘kayın, dünür, hısım’ (Atalay, 1985, s. 245), *kazın* ‘kayın, dünür, hısım’ (Atalay, 1985, s. 403), *sawçı* ‘gelin ve güveyin aileleri arasında gidip gelen, haber taşıyan kimse, hısım ve dünürler arasındaki elçi (Atalay, 1985b, s. 154, 441), *tüñür* ‘dünür, karının hısımları (Atalay, 1985b, s. 362, 372), *tüñürlemek* ‘birilerini kendine dünür saymak, dünürlüğe nispet etmek (Atalay, 1985c, s. 408), *tüñürlenmek* ‘kendini birine dünür salmak’ (Atalay, 1985c, s. 407), *urug turig* ‘hısımlar’ (Atalay, 1985a, s. 64), *yorıdaçı* ‘hısımlar, dünürler arasında gelip giden adam’, *yorigçı* (Oğuzca) ‘hısımlar, dünürler arasında gelip giden adam’dır (Atalay, 1985b, s. 51). Dîvân’da karşılıklı evlilik yolu hakkında fikir verebilecek ilginç bir şiir de vardır:

<i>Tüñür kadın buluştu</i>	تونكر قَدْنُ بُلُشْتِي
<i>Kırkın tağı koluştı</i>	قرقن تاقى قولُشْتِي
<i>Emdi tışım kamaştı</i>	أمدى تِشْمُ قَمَشْتِي
<i>Altı Turumtay’ımnı</i>	ألتى تُرْمَتَايْمِنِي

“Dünür kayın buluştu; kızlarını da birbirlerinden istediler. Şimdi dişim kamaştı. ‘Turumtay’ımı aldı.” Metnin çevirisinde “Gadre uğrayan bir adamı anlatarak diyor ki: O, benimle dünürlük yaptı, kızımı istedi, ben ondan kızını istedim. Sonra bana gadretti, ‘Tutumtay’ adındaki kölemi aldı, götürdü; bu yüzden dişim kamaştı” (Atalay, 1985b, s. 110). Bu metinden çıkartılabilecek en anlaşılır sonuç herhâlde eskiden karşılıklı kız almanın yani *koluşmak*’ın, bugünkü sosyal hayatımızda olduğu gibi yadırganmamasıdır. ‘تونكر’ maddesinde, “dünür, karının hısımları. Bunlar kardeş, baba, ana gibi kimselerdir” denilerek sonradan kurulan bu akrabalığa çok kıymet verildiği anlaşılmaktadır (Atalay, 1985c, s. 362).

Anadolu’daki *berdel* türü evliliklerin uygulanışıyla benzerlik taşıyan *kuda* sözcüğü, ilk olarak Mukaddimetü’l-Edeb’de *düñür kuda boldı boğunlarğa* ‘boylara dünür oldu’ örneğiyle

³ ‘A tribe (or member of a tribe) to which daughters could be given in marriage, who actually is, or properly could be, a relation by marriage’

ikilemeli olarak rastlanmaktadır (Güner, 2008, s. 255; Yüce, 1988, s. 33). Aynı eserde *kadın* ‘kayın, dünür, hısım’ kelimesi de görülmektedir (Özkan, 2009, s. 148).

Tarihî 17 Kıpçak eserinin söz varlığını içine alan *Kıpçak Türkçesi Sözlüğü*’nde *kuda* görülmez. Bunun yerine *dünür* vardır (Toparlı vd., 2003, s. 67).

Eski Anadolu Türkçesinde *dünür* ‘دكور, دكر’, *dünürlük* ‘دكورلك, دكرلك’ ‘sıhrî akrabalık’ anlamlarıyla geçer (TDK, 1995, s. 1324). *Kuda* biçimi Anadolu sahası eserlerinde görülmez. Akrabalık adları konusunda birçok örneği derleyen Yong Söng Li’ye göre *kuda* Moğolca yoluyla Türkçe lehçelerine geçmiştir (Li, 1999, s. 69).

Çağatay sahasında *kuda* sözcüğü kullanılmıştır. Abuşka’da (Atalay, 1970) *dünür* / *ğuda* sözcüklerine rastlamıyoruz ancak Süleyman Efendi’nin Çağatayca sözlüğünde ‘قودا’ *ğuda* ‘yekdigerine kız virüp alan kabîle, sıhriyet, bacanak’ anlamları verilmiştir. ‘قودالغ’ *ğudalğ* maddesindeyse ‘ecdād, i‘mām, ‘aşiretiñ uluları’ olarak belirtilir. Aynı eserde ‘تونكور’ maddesi için ‘perî ğül, umacı, cin albastı...’ anlamları verilmişse de bizdeki *dünür* anlamıyla ilgili görünmemektedir (Şeyh Süleyman Efendi-yi Buhârî, 1298, s. 232,128). Vambéry de ‘قودا’ *ğuda* ‘so bezeichnen die Kıpcağ das ‘ياق’ jağ; c’est ainsi que les Kıpcağ nomment le ‘ياق’ jağ’; Türkmençe olarak gösterdiği aynı imladaki diğer maddede ‘Stamme oder Familien, die untereinander heirathen; les familles qui s’unissent par le mariage’; ‘قودامان’ *ğudaman* maddesindeyse ‘die Vershwägerung; alliance par le mariage’ anlamlarını vermiştir (Vambéry, 1867, s. 316). Abel Pavet de Courteille’in Çağatay sözlüğünde ‘قودا’ *ğuda* ‘trubi qui donne une de ses filles en mariage ou qui en demande une á une autre tribu; ‘قودامان’ alliance par le mariage’ biçiminde evlilik yoluyla oluşan kabileler arasındaki akrabalığı işaret etmiştir (Courteille, 1870, s. 424). *Hulâsa-i Abbâsî* lügatinde *ğuda* ‘kızı veren kabile, kızı alan kabileyeye de *anda*’ denilir (Miandoab, 2010, s. 148). *Senglah*’ta ‘قودا’ *ğuda* ‘kız veren kabile’⁴ olarak açıklanır (Esterâbâdî, 1374, s. 212) *Zebân-ı Türkî*’de *ğudda* ‘kız babası, gelinin babası’ anlamındadır (Kara, 2011, s. 363).

2. Çağdaş Türk Lehçelerinde Dünür Karşılığı Kullanılan Sözcükler:

Azerbaycan Türkçesinde *ğuda*, ‘dünür’, *ğudalaşmag* ‘dünürleşmek’, *ğudalık* ‘dünürlük’ *ğuda olmag* ‘dünür olmak’tır (Aydoğan, 1999, s. 404). *Azerbaycan Dilinin İzahlı Lügati*’nde *ğuda* ‘gelin ve oğlanın ata-analarının bir-birinə olan gohumluq münasibəti’, *ğudalaşmaq* bir-birinə *ğuda olmaq*, kız almaq və qız verməklə bir ile qohum olmaq’, *ğudalğ* ‘ğuda olma, oğul

⁴ قبیله را گیند که دختر میدهند و قبیله را که دختر میگردد اندا نامند.

evlendirmək və qız vermək neticəsində əmələ gələn qohumluq ələqəsi' (Orucov *vd.*, 2006, s. 201) olaraq belirtilir. *Azərbaycan Halk Yazını Örnekləri*'nde *gudalığ* 'nişan için oğlan ailesinin kız ailesine verdiği armağan bohçaları' anlamındadır (Ahundov, 1978, s. 501).

Oğuz grubunda yer alan Türkmen Türkçesinde 'dünür' karşılığı olarak *guda*, 'dünür olmak' için *guda bol-* kullanılır. *Gudaçılık*, 'dünürçülük', *gudaçılık bar-* 'dünürçülüğe gitmek' demektir. Ayrıca *savçı* da 'dünürçü, kız istemek için kız evine gönderilen adam', *savçı iber-/yolla-* 'dünürçü göndermek', *savçılık* 'dünürçülük', *savçılığa bar-* 'dünürçülüğe gitmek' anlamındadır (Tekin *vd.*, 1995, s. 305, 564).

Gagavuz Türkçesinde *dünür*, *dünürçülük*, *dünür yollama* biçimlerinde bizdeki biçimine yakın kullanımlar görülür (Gaydarci *vd.*, 1991, s. 86).

Altay Türkçesinde *kıda*, 'dünür olmak', *kıda bol-* 'dünür olmak', *kıdağay* 'büyük erkek kardeşin karısının kız kardeşi yanında dünür ve dünürler', *kıdalaş* 'dünürçülük' ile 'nikâhlandıktan sonra kendi çocuklarını doğurmak' anlamındadır. Aynı lehçemizde *kuda*'nın fiil hâlleri olan *kıdala-* 'dünürçülük yapmak' ve *kıdalat-* 'dünürçülük yaptırmak' biçimleri de yer alır (Naskali - Duranlı, 1999, s. 124). Altaylılarda ayrıca *kuda-kuuy* 'elçi, dünür' ikilemesi de kullanılır (Dilek, 2004, s. 87).

Çuvaş Türkçesinde *həda* 'dünür' biçiminde yer alır (Paasonen, 1950, s. 33).

Başkurlarda *qıda* 'evlenen kızla erkeğin birbirlerine göre anne babaları, dünür, erkek görücü' denilmektir (Ersoy, 2012, s. 71).

Hakaslarda *huda* 'dünür, dünür gitme', *hudağay* 'kayınvalide, kaynana, dünürçü', *hudala-* 'dünür gitmek, kız istemek, *hudalas* 'kız isteme, dünür gitme', *hudalas-* fiili (birlikte) 'dünür gitmek, kız istemek', *hudalat-* ettirgen biçimi 'dünür göndermek, kız istetmek', anlamında yer alırken, *arğı-* 'kız istemek, dünür gitmek', *arğıcañ kızı* 'dünürçü' (Arıkoğlu, 2005, s. 49, 195).

Karay Türklerinde *quda* 'akraba', *kuda* 'evliliklerde arabuluculuk eden kişi', *qudalaş-* 'evlilik sonrası akraba olmak', *quda* 'ana' ve *qudaça* 'kayınvalide', *quda baba* 'kayınbaba' *kuda* 'erkek görücü', *kudağıy* 'kadın görücü', *kıdalık* 'akrabalık' anlamındadır ve İstanbul'da yaşayan Karaylarda da kullanılır (Güllüdağ, 2012, s. 211-213).

Kazaklarda *kıda* 'çöpçatan, akraba (gelin veya damadın babası)', *kıdalas-* 'çocukların evlenmesi yoluyla akraba olmak', *kıdalık*, 'çöpçatanlık', *kıdanda* 'çöpçatan, üvey evlat',

ġudandalı- ‘çocukların evlenmesi yoluyla akraba olmak’, *ġudandra* ‘kayınbirader (karının kız kardeşinin kocası)’, *ġudaşa* ‘gelin veya damadın genç kadın akrabası, kayın birader’, *ġudagay / ġudagiy* ‘ebeveyn (gelin veya damadın annesi), kadın çöpçatan’ olarak belirtilmiştir⁵ (Shnitnikov, 1966, s. 278). Kazakh (Qazaq)-English Dictionary’de *kuda* ‘gelin veya damat’ anlamında *kuda-bala* da ‘kayın biraderin oğlu veya kızı’ olarak gösterilmiştir.’ *Kuda boluga kelüv-* ise ‘kız istemeye gitmek’, *kudagi* ‘kaynana (gelin veya damadın her ikisinin annesi), ebeveyn, çöpçatan’dır⁶ (Krippes, 1994, s. 158). *Kazak Türkçesi Sözlüğü*’nde *kuda küs-* ‘söz kesmek, nişan takmak’, *ġudaġiy* ‘dünürün hanımı’, *ġudalasuv* ‘birbirine dünür olmak’, *ġudalık* ‘dünürlük’, *ġudanda* ‘dünür olduktan sonra oluşan akrabalık durumu’, *ġudandalı* ‘dünürlükte akraba olmuş kimseler’, *ġudaşa* ‘güveyin veya gelinin onlardan ufak olan kız kardeşleri’ (Kenesbayoġlu vd., 1984, s. 177), *Türkçe-Kazakça Sözdik*’te *kuda tüsü* ‘dünür gitmek’ (Bayniyazov ve Bayniyazova, 2007, s. 238) demektir.

Kırgız Türkçesinde *kudanın* geniş bir kullanımı vardır. *Kuda* ‘dünür’, *kuda bol-* ‘çocuklarının yahut akrabalarının evlenmesi vasıtası ile akraba olmak’, *kuda tüş-* ‘kız istemek, dünür olmak’, *kuda tüşür* ‘dünürler göndermek’, *kuda başı* ‘baş dünür’, *kayçı kuda* ‘çapraz dünür (iki aile kızlarının oğullarına karşılıklıca vermek suretiyle dünür olunduğunda)’, *bel kudatar* ‘henüz doğmamış çocuklarını nişanlayan baba ve anneler (daha ziyade babalar)’, *kudaça / kudaġiy* ‘güveyin ve gelinin genç kadın akrabası’, *kudaġiy* ‘gelinin ve güveyin anneleri ve onların yaşlı kadın akrabaları’, *kudalaş-* ‘çocuklarını yahut akrabalarını evlendirmek suretiyle akraba olmak’, *kudalaştır-* ‘dünür yapmak’, *kudalaştıruu* ‘dünürleştirme, iki kişiyi birbirine dünür yapma’, *kudalık* ‘dünürlük, kız isteme’, *kudanda* ‘dünür, sıhriyet akrabası’, *kudanda-* ‘dünür olmak, (çocukların evlenmesi vasıtası ile) akraba olmak’tır (Yudadin, 1945b, s. 516). Temelde ‘kemik’ anlamına gelen *söök* ‘dünür, evlenme yoluyla akraba olan’, *kuda söök* ikilemesi de ‘dünür’ karşılığındadır (Yudadin, 1945b, s. 665). *Tamır* ‘damar’ sözcüğü de yerine göre dünür anlamında olup *söök tamır* ikilemesi bu anlamı pekiştirmek amacıyla kullanılır (Yudadin, 1945b, s. 704). *Cuuçu* da ‘dünür; kılavuz (evlenme işlerinde aracılık eden)’, *cuuçu tüş-* ‘kılavuzluk etmek, kız istemeye gitmek’, *cuuçu ciber-* ‘kılavuzlar göndermek’ olarak Kırgız

⁵ *kuda* ‘matchmaker; kinsman (father, daughter or son-in-law)’, *ġudalas-* ‘to become related through the marriage of their children’, *ġudalık*, ‘match-making’, *ġudanda* ‘match -maker, adopted brother’, *ġudandalı-* ‘to be related through the marriage of their children’, *ġudandra* ‘brother in-law (the husband of the wife’s sister)’, *ġudaşa* ‘Svat’ya (a young kinswoman of the groom or bride), brother-in-law’, *ġudagay/ġudagiy* ‘godparent (mother of the bride or groom), matchmaker (female)’.

⁶ *kuda* ‘daughter in law or son in law’, *kuda-bala* ‘son in law’s brother, daughter in law’s brother’, *kuda boluga kelüv-* ‘to come to ask for a maiden’s hand in marriage’, *kudagi* ‘mothers in law (mothers of both the bride and groom), godparents, matchmakers’.

Türkçesinde yerini bulur (Yudahin, 1945a, s. 235). Kırgızların sosyal hayatı üzerine yapılan bir çalışmada da *bel kuda* ‘çocuklar doğmadan yapılan dünürlük’, *beşik kuda* ‘çocuklar henüz beşikteyken yapılan dünürlük’, *kudanda* ‘kan dostların kuda olması’, *söök kuda* ‘akrabalık ilişkisini tutmak için bir söök, yani bir uruktan kuda olması’, *kuda tüşüü* ‘ailelerin evlenme amacıyla konuşması’, *kayçı kuda* ‘erkek kardeşler veya kız kardeşlerin kendi oğul ve kızlarını birbiri ile evlenmeleri’ kullanımları verilmiştir (Alibayeva, 2011, s. 55). İnan’ın kaydettiği *karsı kuda* ‘karşılıklı dünür olma’yı (İnan, 1987, s. 341) da bu listeye ekleyebiliriz.

Nogay masallarında da *kuda* ‘dünür’ anlamındadır: *Anası avıl–elin şakırttırıp, kuda man, kudagaylar man sıbırdasıp, yeti kün, yeti keşe üyken toy etedi* ‘Annesi halkı çağırıp, dünürleri ile dünürün yakınları ile birlikte yedi gün yedi gece düğün yaptılar’ ve *Olar kuda boladılar* ‘Onlar dünür oldular.’ örneklerinde *kuda* kullanımlarına rastlanır (Işık, 2010, s. 205, 209, 368).

Ferheng-i Özbeki Be-Fârisî’de, *quda* ‘kabile veya bir ailenin kız vermesi’, *anda* ‘kabile veya bir ailenin kız alması’ biçiminde tanımlanmıştır. *Qudabuva* ‘قوده بوه’ y1 ‘büyük baba, yaşlı baba, gelin veya damat’, *qudabuvi* ‘قوده بو وی’ y1 ‘büyükanne ya da yaşlı anne, gelin veya damat’, *quda qilmoq* ‘قوده قیلماق’ 1 ‘akraba olmak’, *qudaxola* ‘قوده خاله’ y1 ‘gelin ve damadın yaşlı kadın akrabası’, *quda-anda* ‘قوده انده’ y1 ‘gelin ve damada birbirlerine göre her iki taraftaki akrabaların üyeleri’ ile ‘gelin ve damadın her iki taraftaki akrabalarının birbirlerine hitapta söyledikleri saygı sözü’, *quda-andali* ‘قوده انده لی’ y1 ‘birkaç gelin ve damat sahibi kişi’, *quda-andalik* ‘قوده انده لیک’ i ‘akrabalık bağı’, *qudalashish* ‘قوده لشیش’ i ‘akraba olmak, gelin almak veya kız vererek akraba olmak’, *qudalashmoq* ‘قوده لشماق’ 1 ‘akraba olmak, gelin almak veya kız vermek’, *qudalik* ‘قوده لیک’ i ‘akraba olmak, akrabalık bağı’, *qudag’a (y)* ‘قوده غه ی’ y1 ‘kız akrabalığı’, *qudachilik* ‘قوده چیلیک’ i ‘akrabalık kurmak veya akraba olmak’ olarak açıklar⁷ (Yarkın, 1386, s. 747).

⁷ *Quda*: قبیله یا خانواده ای که دختر می دهد

Anda: قبیله یا خانواده ای که دختر می ده گیرد

Qudabuva: پدر بزرگ یا مادر عروس یا داماد

qudabuvi: مادر بزرگ یا مادر مسن عروس یا داماد

quda qilmoq: خویشی کردن

qudaxola: زن مسن خانواده ی عروس یا داماد

quda-anda: واژه ی برای خطاب احترام آمیز یکی از جانبین اعضای خانواده ی عروس، جانبین اعضای خانواده ی عروس او داماد نسبت به یکدیگر یا داماد

quda-andali: صفت آنکه دارای چند عروس او چند داماد

quda-andalik: مناسبت یا پیوندهای خویشی

qudalashish: عمل یافراینند خویش شدن، عمل یافراینند عروس گرفتن یا دختر دادن

qudalashmoq: خویش شدن، عروس گرفتن یا دختر دادن

qudalik: وضع یا عمل خویشی کردن، پیوند خویشی

Tatarca-Törekçe Sözlük'te *koda* hem 'dünür' hem de 'görücü', *kodagıy* 'dünür kadın', *koda-kodagıy* ikilemesi 'hısım akraba', *koda-kodagaylık* 'hısım akrabacılık, hemşehricilik', *kodala-* 'kız istemek', *kodaça* 'dünürleşen kimselerin kızları' olarak verilir (Ganiyev vd., 1997, s. 156).

Tuva Türkçesinde *kuda* hem 'düğün' hem de 'dünür' anlamında kullanılır. Ayrıca *kudalaar* 'dünür gitmek' ve 'düğüne gitmek' anlamlarına da gelir (Arıkoğlu - Kuular, 2003, s. 72). Kocanın annesi ve eşinin annesinin birbirine karşı olan akrabalığına *kuda* veya *kaday* da denilmektedir (Biçce-Ool, 2011, s. 113).

Yeni Uygur Türkçesinde *ğuda* biçimiyle 'dünür', *ğudiçilik* 'dünürlük, dünür olma hâli, *ğudiçilik kılamak* 'dünürlük yapmak', *ğudilaşmak* 'dünürleşmek', *ğudilişiş* 'dünürleşme'dir. *Ğuda-baca* 'bacanak, kayın' (Necip, 1995, s. 247) anlamıyla Şeyh Süleyman Efendi'nin Çağatayca lügatindeki kullanıma yakındır (Şeyh Süleyman Efendi-yi Buhârî, 1298, s. 232).

3. Anadolu Ağızlarında Ğuda:

Derleme Sözlüğü'nde kudanın geçtiği birkaç yer kayıtlıdır:

kuda: 1. Kız görmeye giden, görücü (Çumra –Konya, Kaş –Antalya). 2. Birbirinden kız alıp veren aileler, dünür (Kırım göçmenleri, Kadırğa - İstanbul Erciş - Van, Ahlat - Bitlis) (s. 2990)

kayın kuda: Kadın ve erkeğin her birinin ötekine göre akrabaları (Kerkük) (s. 2700).

koda: Kadının kocasının akrabası (Van) (s. 2876).

ğuda : Görücü (İstanbul) (s. 2187).

Van Gölü Çevresi Ağızları Sözlüğü'nde Ahlat'ta *ğuda*, Van'da *ğoda* biçimleri tespit edilmiştir. *Ğuda Adilcevaz*'da 'ikinci eş, kuma' anlamı görülmekte, bu şekliyle *ğudaya git-* 'kuma gitmek' anlamındadır (Sarica, 2006, s. 68, 71). Evliya Çelebi Ahlat'ı ziyareti sırasında buradaki dilin Çağatay ve Moğol lisanına yakın olduğunu işaret etmiş Çağatay Türkçesine ait bazı örnekler de vermiştir (Evliya Çelebi, 2000, s. 92). 1308'den sonra İlhanlı naiplerinin etkin olduğu alanlar daha çok Anadolu'nun iç ve doğu kesimleri (Haykıran, 2007, s. 62,151) olduğu akıldan çıkarılmamalıdır. 1300'lü yıllarda Doğu Anadolu'da kalabalık bir Moğol birliği vardı ve bu birliğin ihtiyaçlarını karşılayacak askerî teçhizat ve yardımcı elamanlar yanında ordu

qudag'a (y): خویش زن

qudachilik: پیوندهای خوشی, عمل یافرا ایند خویشی کردن یا خویش بودن

mensuplarının aileleri de bulunmaktaydı. 1335'ten sonra Moğol birliği dağılsa da başıboş kalan bu birlikler, Anadolu'nun yeni siyasi tablosunun şekillenmesinde belirleyici roller üstlendiler (Haykıran, 2007, s. 125,126). 1880'li yıllarda Van'a gelen Pierre Amédée Jaubert de burada Tatar varlığından (Mangaltepe, 2005, s. 174,175) bahseder. Demirtaş Noyan'dan sonra gelen ve Uygur kökenli olduğunu bildiğimiz Eratna gibi doğudan gelen Türk Moğol unsurlarının yerli halkın dili üzerinde birtakım etkilerini görüyoruz.

Eskişehir'de Tatar Türklerinde *kuda* ve *kudagıy* 'dünür' anlamıyla kullanılmaktadır (Şahin, 2011, s. 222). Eskişehir'de yaşayan Tatar Türkü Zişan Bozkurt'un (doğ. 1942) verdiği bilgiye göre erkek dünür için *kuda*, kadın dünür için *kudagıy* denmektedir. Polatlı Kerç Tatar ağızlarında da *kuda* ve *kudağa-kuda ağa* 'erkek dünür', *kudaşa* ise 'hanım dünür' için kullanılmaktadır (Yüksel, 1985, s. 220). Osmaniye Tatar ağızında da *kuda* 'dünür' anlamı verilmiştir (Özkan F., 1985, s. 190). Anadolu'da Tatar Türklerinin yerleştiği oldukça fazla yer vardır. Tatar Türkleri, başta Eskişehir, Konya, Ankara, Edirne, Balıkesir, Tekirdağ olmak üzere birçok ile iskân edilmiştir (Gökçebay, 2006, s. 36-42). *Derleme Sözlüğü*'nde Antalya da kaynak yer olarak belirtilmişse de bunun muhtemelen Balkanlardan Kafkasya'dan ve Kırım'dan gelen muhacir Türklerden (Dinç, 2007, s. 83) derlendiği düşünülebilir.

Van'ın Ulupamir köyünde yaşayan Afganistan Kırgızlarının dilinde de *kudalaş-* fiili bünyesinde 'çocuklarını yahut akrabalarını evlendirmek suretiyle akraba olmak, dünür olmak' anlamıyla *kuda* sözcüğü tespit edilmiştir (Kırgız, 2009, s. 586).

Genel olarak bakıldığında Anadolu ağızlarında *kuda* ve türevlerinin daha çok göç yoluyla ülkemize gelen dış Türklerde görüldüğünü söylemek yanlış olmaz. Kelimenin Van Gölü çevresinde görülmesi, yörede bir zamanlar Moğol ve Çağatay unsurlarının yer almasıyla ilgilidir (Sarica, 2006, s. 4).

4. *Ƙuda*'nın Kökeni ve Dışılık Bildiren Türetmeler:

Tuncer Gülensoy, Çuvaşçadaki *həda* biçiminin *Moğolların Gizli Tarihi ile Altan Topçı*'de geçen *kuda* sözcüğü ile ilgili görür (Gülensoy, 1974, s. 299, 300) ve *Köken Bilgisi Sözlüğü*'nde *kudanın* Moğolcadan geçtiğini belirtir (Gülensoy, 2007, s. 563).

Gerhard Doerfer kabilelerin kız alma yoluyla akraba olmalarına işaret ederek kelimenin Moğolcadan Türkçeye geçtiğini söyler (Doerfer, 1963, s. 424).

İsmail Hadi'nin etimolojik sözlüğünde özetle kadının kocasına yakınlığı olarak gördüğü *ğuda*'nın, Moğollarda ve Türklerde âdet olan birbirine kız verip alan kabilelere denildiğini, bu durum için *anda* tabirinin de kullanıldığını ve hem *ğuda*'nın (قودا) hem de *anda*'nın (آندا) Moğolca olduğunu belirtir (Hâdi, 1364, s. 645). Günay Karaağaç'ın dilimize kazandırdığı F. Lessing'in *Moğolca Türkçe Sözlük*'ünde *huda* ve *huduguy* 'dünür, gelin ve güveyin babaları' (Lessing, 2003, s. 1511), *hudaldu*- fiili 'değiş-tokuş etmek, ticaret yapmak, iş yapmak, satmak', *hudaldug-a(n)* 'alışveriş, ticaret, alım satım', *hudaldugaçin* 'tüccar, alım satımcı', *hudaldugçi* 'satıcı, satış elemanı, işportacı' (Lessing, 2003, s. 1512,1513) anlamlarındadır. Evliliğin karşılıklı kız alarak gerçekleştiği durumlarda bu sözcüğün *değiş-tokuş* anlamı uygun düşmektedir. *Kazak Tilinin Kısa Kısa Etimolojikalık Sözdüğü*'nde *kuda*, sözcüğünün Kazak, Karakalpak, Özbek, Uygur, Başkurt, Azerbaycan, Tuva, Altay dillerinde kullanıldığı, kudanın akrabalık anlamının, Moğolcadaki 'satmak' manasından çıktığı, 'satmak' anlamının Türk lehçelerinde kullanılmadığı ifade edilir (Iskakov vd., 1966, s. 131).

Kuda'nın 11. yüzyıldaki Türk lehçelerinin söz varlığını yansıtan Dîvânü Lugâti't-Türk gibi bir eserde görülmemesi, buna karşılık 1128–1144 yılları arasında yazıldığı tahmin edilen *Mukaddimetü'l-Edeb*'in Şüster nüshasında (Yüce, 1988, s. 7) yer alıyor olması düşündürücüdür. Kaşgarlı'nın, bu sözcüğe yer vermemesi, *kuda*'yı ya Türkçe görmemesinden ya da bu sözcüğün henüz Türk lehçelerine nüfuz etmemesinden kaynaklanabilir. Kaldı ki Şüster nüshasının ne zaman istinsah edildiği de belli değildir ve Zemahşeri'nin kaleminden çıkan metnin satır altı dili de bilinmemektedir. Harezme çevirinin muhtemelen Moğol fütuhâtından sonra şekillendiği akla gelebilir.

Kudağty, *ğudağay*, *ğudaşa* gibi dişilik bildiren türetmelerin yine Moğolcadan geldiğini düşündüren ekler vardır. Moğolcada bizim gibi temelde gramatikal cinsiyet barındırmasa da cinsiyeti temsil eden *-ge~-geen* eklerinin renk bildiren sözcüklere gelerek dişilik bildirmesi dikkat çeker. Bu ekler beş rengin ifadesinde kullanılır:

xeux 'mavi'nin dişili *xeux.e.geen*,

oulaan 'kırmızı'nın dişili *oulaageen*,

shar 'sarı'nın dişili *shar.a.geen*,

tzagaan 'ak'ın dişili *tzagaa-geen*,

xar 'kara'nın dişili 'xar.a.geen'.

Renklerin dışında bazı hayvan adlarında da aynı eklerin getirildiğini görmekteyiz: *Xeux noxai* ‘mavi erkek köpek, *xeux.e.geen noxai* ‘mavi dişi köpek (‘altmış yıllık döngünün on birinci yılı’ anlamında)’ (Janhunen, 2010, s. 119). Kononov da Türkçede *-m, -ça, -ga, -çı, -çık, -ç, -ken, -ey, -kay* ekleriyle dişilik ifadesinin sağlandığını ifade ederken *kuda-ga*, ‘dünürcü’ örneğini verir (Kononov, 1968, s. 81-88). Ancak Günay Karaağaç, bu tip yapıların birleşik sözcük olduğunu, yıpranarak ek gibi görünse de ek sayılmaması gerektiğini ifade eder (Doğan, 2011, s. 91-92). Süleyman Efendi de *ağaç* maddesini açıklarken ‘*lisân-i Çağatayîde ba’z ‘unvânlara te’nisinde mim harfi ilâve edilerek, bu sûretle bey hatunlarına bikim ve han zevcelerine hanım denildiği gibi, ba’z ‘unvânlara dahı -çe harfi ‘ilâvesile ağadan ağaç dinilmiştir. Ağaç hanım ve hatun ma’nâsınadır. Kaşgar memâlikinde ziyâde musta‘meldür*’ diyerek Türkçede de bu tür eklerin kullanıldığını haber vermektedir (Şeyh Süleyman Efendi-yi Buhârî, 1298, s. 15).

Sonuç:

Dışarıdan yapılan evliliklerde Türkler *kuda* ve *dünür* kelimelerinden yararlanmışlardır. Başlangıçta birbirine hasım aile ve kabilelerin evlilik yoluyla bir tür anlaşma aracı olarak kullandıkları *kudalık*, zamanla diğer evlilik tiplerinde de sonradan akraba olan ailelerin birbirlerine karşı olan durumlarını ifade eder hâle gelmiştir.

İlk Türkçe metinlerde *tünür* kelimesi yer almasına karşılık sonraki dönemlerde ve neredeyse günümüz lehçelerin tamamında *kuda* kelimesinin yaygınlık kazandığı görülmektedir. Türkçede ‘dünür’ ve ‘kız istemede aracı kişi’ anlamlarında kullanılan *kuda*’ya 1128–1144 yıllarından sonra rastlanır. *Dünür*; Anadolu, Balkan ve Gagavuz Türklerinin tercih ettiği kelime olmuştur. Anadolu ağızlarında yer yer *kuda* kullanımları görünse de bunlar, ya göçlerle ya da İlhanlı sonrası Moğolların ve Tatar adı altında toplanan Doğu Türklerinin etkisiyle günümüze gelebilmiştir.

Kelimenin zamanla oluşmuş *kudağıy kudaşa, kudaça, hudağay* gibi dişilik ifadeleri Anadolu sahasında yalnızca Tatar ağızlarında bilinse de Hakas, Kazak, Karay, Kırgız ve Tatar gibi Türk topluluklarında hâlen kullanılmaktadır.

Kaynaklar

- Ahundov, E. (1978). *Azerbaycan halk yazını örnekleri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları. (çev. S. Tezcan).
- Alibayeva, A. (2011). *S. M. Abramzon'a göre xx. yüzyıla kadar Kırgızların sosyal hayatı*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Bişkek: Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Arıkoğlu, E. (2005). *Örnekli Hakasça-Türkçe sözlük*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Arıkoğlu, E. ve Kuular, K. (2003). *Tuva Türkçesi sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Atalay, B. (1970). *Abuşka Lugati veya Çağatayca sözlüğü*. Ankara: Ayyıldız Matbaası.
- Atalay, B. (1985). *Divanü Lugati't- Türk tercümesi (Cilt I)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Atalay, B. (1985a). *Divanü Lugat-it-Türk tercümesi (Cilt II)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Atalay, B. (1985b). *Divanü Lugat-it-Türk tercümesi (Cilt III)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Atalay, B. (1985c). *Divanü Lugat-it-Türk tercümesi (Cilt IV)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Aydoğan, Y. (1999). *Azerbaycan Türkçesi'nden Türkiye Türkçesi'ne büyük sözlük*. İstanbul: Beşir Yayınevi.
- Ayverdi, İ. (2008). *Misalli Büyük Türkçe sözlük (Cilt I)*. İstanbul: Kubbealtı Yayınları.
- Bayniyazov, A. ve Bayniyazova, C. (2007). *Türkçe-Kazakça sözdik*. (K. Koç, Dü.) Almatı.
- Biçce-Ool, S. (2011). Tuvalılarda akrabalık sistemi. *Bilig*, 17 107-118.
- Caferoğlu, A. (1968). *Eski Uygur Türkçesi sözlüğü*. İstanbul: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Can, M. (2010). *Eski Uygur Türkçesinde ikilemeler*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Clauson, S. G. (1972). *An etymological dictionary of pre-thirteenth century Turkish*. Oxford: Clarendon.

- Courteille, A. P. (1870). *Dictionarie Turk-oriental*. Paris: Paris Imprimerie Impériale.
- Çetin, Ç. Z. (2005). Tatar Türklerinin düğün geleneği. *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, II(3), 93-119.
- Dilek, F. G. (2004). Altay Türkçesinde ikilemeler. *Bilig*, 28, 83-100.
- Dinç, G. (2007). Cumhuriyetin ilk nüfus sayımına göre Antalya'nın demografik yapısı. *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları Dergisi*, 12, 65-87.
- Doerfer, G. (1963). *Türkische und Mongolische elemente im neupersischen, Bd. I-IV*. Wiesbaden, 1963: Franz Steiner Verlag.
- Doğan, E. (2011). Türkiye Türkçesinde cinsiyet kategorisinin izleri. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, IV, 91-92.
- Ersoy, H. Y. (2012). Başkurt Türkçesinde 'kadın' ile ilgili söz varlığı. *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 31, 55-82.
- Esterâbâdî, M. M. (1374). *Senglah- Ferheng-i Torki Be-Farisî*. Tahran: Merkez Yayınları.
- Evlîya Çelebi. (2000). *Seyahatname (Cilt IV)*. YK Yayınları. (Y. Dağlı, - S. A. Kahraman, Dü).
- Ganiyev, F. vd. (1997). *Tatarca-Törekçe sözlük*. Kazan-Moskova: İnsan Yayınları.
- Gaydarci, G. vd. (1991). *Gagauz Türkçesinin sözlüğü*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, (İ. Kaynak, - A. M. Doğru).
- Gökçebay, Ö. (2006). *Türkiye'ye yerleşen Tatarlarda dinî hayat ve adetler (Konya yöresi örneği)*. Yayımlanmış Yüksek Lisans Tezi, Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Gülensoy, T. (1974). Altay dillerindeki akrabalık adları üzerine notlar. *TDAY-Bulleten 1973-1974*, 283-318.
- Gülensoy, T. (2007). *Türkiye Türkçesindeki Türkçe sözcüklerin köken bilgisi sözlüğü (Cilt I)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Güllüdağ, N. (2012). Karay Türklerinde akrabalık adları. *The Journal of Academic Social Science Studies*, 5, 205-217.
- Güner, N. (2008). *Mukaddimetü'l-Edeb grameri*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kayseri: Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

- Hâdi, İ. (1364). *Lugatname-i Câmîè-i etimolojik Torki-Farsi- Dil Deniz (Bahru'l luga)*. Tebriz: Naşr-i Ahter.
- Haykıran, K. R. (2007). *İlhanlı hükümdarı Ebu Sa'id Bahadır Han zamanında Doğu Anadolu (1317 - 1335)*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Iskakov, A. vd. (1966). *Kazak tilinin kıskaşa etimologiyalık sözdigi*. Almatı: Kazak SSR Gılım Akademiyası.
- Işık, M. (2010). *Nogay masalları*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- İnan, A. (1987). *Makaleler ve incelemeler*. Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Yayınları.
- Janhunen, Y. A. (2010). *Mongolian*. Ulan Bator: John Benjamins Puplications.
- Kara, F. (2011). *Muhammed Ya'kûb-ı Çingî Zebân-ı Türki (Kélür-nâme) İnceleme - Metin – Dizin*. Erzurum: Fenomen Yayınları.
- Kenesbayoğlu, İ. K. vd. (1984). *Kazak Türkçesi sözlüğü*. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları.
- Kırgız, A. N. (2009). *Van Ulupamir Kırgız ağzı üzerine derleme çalışması (inceleme-metin-sözlük)*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul: Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü.
- Kononov, A. N. (1968). İsimlerin ve sıfatların küçültme şekilleri ve söz yapımı, *TDAY-Belleten* 1968, 81-88.
- Köse, N. (2000). 'Kazaklar'ın 'besik', 'bel-karın - kursak', 'karşı kuda', 'bosaga avlav', emengerlik', 'kelin körimdik (körimdik)' ve 'kuyruk-bavırcev'adlı adet, inanç ve pratikleri hakkında. *Uluslararası Türkistan Halk Kültürü Sempozyumu (25-27 Ekim 2000)*, 147-152.
- Krippes, K. A. (1994). *Kazakh (Qazaq)-English dictionary*. Kensington-Maryland: dp Dunwody Press.
- Lessing, F. D. (2003). *Moğolca Türkçe sözlük (Cilt II)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları. (çev. G. Karaağaç).

- Li, Y. S. (1999). *Türk dillerinde akrabalık adları*. İstanbul: Simurg Yayınları.
- Mailan, Y. (2011). *Günümüz Kazakistan'ında aile ilişkilerindeki bazı örfî uygulamaların fikhî açısından incelenmesi*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Mangaltepe, İ. (2005). *XIX. Yüzyıl Fransız Seyyahlarına Göre Van*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Miandoab, N. Z. (2010). *Muhammed bin Abdu's-Sabir-ı Hôyî, Hulâsa-i Abbâsî*. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Naskali, E. G., ve Duranlı, M. (1999). *Altayca-Türkçe sözlük*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Necip, E. N. (1995). *Yeni Uygur Türkçesi sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları. (çev. İ. Kurban).
- Orucov, Ə. vd. (2006). *Azərbaycan dilinin izahlı lügəti (Cilt III)*. Bakü: Nəsimi Adına Dilçilik İnstitutu Yayınları.
- Özkan, F. (1985). *Osmaniye Tatar ağzı*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Özkan, S. (2009). Mukaddimetü'l-Edeb'in Yozgat nüshasında isimler giriş-metin-dizin (1a-60a). Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Paasonen, H. (1950). *Çuvaş sözlüğü*. İstanbul: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Sarica, B. (2006). *Van Gölü çevresi ağızları sözlüğü*. Ankara: Atlas Yayınları.
- Shnitnikov, B. N. (1966). *Kazakh English dictionary*. Londra- Haguage-Paris: Indiana University.
- Şahin, C. (2011). XIII. yüzyıldan günümüze Eskişehir yöresinde Tatarlar. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Şeyh Süleyman Efendi-yi Buhârî. (1298). *Lugat-i Çağatayî ve Türkî Osmanî*. İstanbul: Mihran Matbaası.
- TDK, (1988). *Türkçe sözlük. (Cilt I)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

- TDK, (1993). *Türkiye’de halk ağzından derleme sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- TDK, (1995). *Tarama sözlüğü (Cilt II)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Tekin, T. (2003). *Orhon Türkçesi grameri*. İstanbul: Sanat Kitabevi Yayınları.
- Tekin, T. vd. (1995). *Türkmençe-Türkçe sözlük*. Ankara: Simurg Yayınları.
- Toparlı, R. vd. (2003). *Kıpçak Türkçesi sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Vambéry, H. (1867). *Cagataische Sprachstudien*. Enthaltend grammatikalischen Umriss. Leipzig: Chrestomathie und Wörterbuch der cagataischen Sprache.
- Yarkın, M. H. (1386). *Ferheng-i Özbekî Be Fârisî*. Tahran: Suhan Yayınları.
- Yudadin, K. (1945b). *Kırgız sözlüğü (Cilt II)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları. (çev. A. Taymas).
- Yudahin, K. (1945a). *Kırgız sözlüğü (Cilt I)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları. (çev. A. Taymas).
- Yüce, N. (1988). *Mukaddimetü’l-edeb*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Yüksel, Z. (1985). *Polatlı Kerç Tatar Ağzıları*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.